

Studijní text

Tento studijní text je elektronickou kopií výňatku z textu a je určen pouze pro studenty Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Je určen výlučně k použití ve vyučování pro ilustrační účel nebo pro vědecké účely, jak je stanoveno v autorském zákoně (Zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů). Studenti mohou text použít jen pro studijní účely. Je zakázáno text či jeho část jakkoliv dále šířit, kopírovat nebo používat na jiné účely, než je uvedeno výše.

za našich časů u slov Petrových: „Pane, kdybychom tě pustili, koho jiného bychom měli následovat? Jen ty jediný máš slova věčného života; my jsme se o tom předsoudili a pevně věříme, že ty jsi Kristus, Syn živého Boha.“ Amen.

KOMENTÁŘ

1 BERNARD BOLZANO A JEHO EXHORTY

Bernard Bolzano (1781–1848) byl nejen filozofem a vědcem evropského formátu, ale též významnou osobností českých kulturních dějin. Když byly v roce 1805 zřízeny na všech rakouských univerzitách v rámci snah o upevnění katolické víry a obnovu postavení církve po revolučních otřesech v Evropě na přelomu 18. a 19. století katedry „náboženské vědy“, byl Bernard Bolzano jmenován – po určitých průtazích – profesorem náboženské vědy na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Měl ovšem o smyslu svého poslání představy, které se zcela neshodovaly s cíli představitelů katolické restaurace na nejvyšších místech církve a státu v rakouské monarchii. Šlo mu nejen o obnovu víry, ale též o obrodu (reformu!) církve. Hlavními předměty Bolzanových vědeckých zájmů byla logika (teorie vědy) a filozofie náboženství. V rámci svých učitelských povinností zpracoval důkladná díla pro oba uvedené obory, ve kterých ležel důraz na teoreticko-systematickém pojednání látky. Méně konformní pandán k těmto víceméně akademickým učebnicím tvoří obsáhlý soubor exhort (Erbauungsreden), v nichž zaujímal jako autonomní mravní osobnost (učitel a kněz) stanovisko k aktuálním problémům doby; přitom je třeba mít na paměti, že hlavními posluchači exhort byli univerzitní studenti. Podílel se tak na utváření podoby české filozofie, jejíž význam netkví ani tak v oblasti filozofické teorie jako v kritické reflexi praktických morálních, kulturních a sociálněpolitických problémů doby (linie Komenský, Bolzano, Masaryk, Patočka aj.). V tomto

směru měl na Bolzana již za studií vliv profesor pas-torální teologie Josef Marian Mika, který nacházel kritérium pravdy náboženství „v praxi“ (v tom, že přispívalo k mravnímu pokroku lidstva). Zde je asi třeba hledat i původ klíčového pojmu Bolzanovy individuální a sociální etiky, jeho nejvyššího mravního zákona, který zněl: „Ze všech možných způsobů jednání vol vždy takový, který při zvážení všech důsledků nejméně přispěje k blahu celku, lhostejno, v kterých jeho částech!“

Zde vstupuje do hry originální koncept Bolzanovy logiky – „představa, věta, pravda o sobě“. Jakožto „pravda o sobě“ platí nejvyšší mravní zákon „objektivně“, tj. bez ohledu na to, zda ho sdílí, uznává a sankcionuje někdo – včetně Boha. (Není vylouče-no, i když pro to nemáme přímé doklady, že Bolza-no znal obdobné názory cambridžských platoniků 17.století – zejména Ralpa Cudwortha –, podle nichž mravní dobro a zlo jsou neměnné povahy, nezávislé na libovůli samotného Boha.) Tyto Bolza-novy názory pobuřovaly ovšem představitele kato-lické hierarchie; podle nich měl ostatně Bolzano (a potom i jeho žáci) pod „etickými“ hodnotami ve skutečnosti na mysli hodnoty „nekřesťanské“, ba „pohanské“. Vycítali mu, že mluví pořád jen o etice místo o dogmatech a zázracích; náboženství se u něho stávalo pouhou „moudrostí usnadňující sou-žití lidí“ (E. Winter). Bolzano k tomu ovšem sám zavdával podnět, když užíval formulaci jako „křesťanství a zdravý rozum nás učí...“, jako by šlo o rov-nocenné a zaměnitelné autority.

Dokladem této – v očích jeho kritiků scestné – etické orientace byla Bolzanova praktická nábožen-sko-pedagogická činnost a její trvalý plod – exhorty. Bolzano působil jako „univerzitní katecheta“ v Praze čtrnáct let (1805–1819) a za tu dobu přednesl

podle svých záznamů 577 exhort. Z nich bylo dosud uveřejněno tiskem jen 237 v následujících vydáních:

1. B. Bolzano's Erbauungsreden für Akademiker, Prag 1813 (1828 dány na index zakázaných knih; 2. vyd. Sulzbach 1839)
2. B. Bolzano's Erbauungsreden an die akademi-sche Jugend, I.–IV. sv., Prag 1849–1852
3. B. Bolzano's Erbauungsreden an die Hörer der Philosophie an der Prager Universität, Neue Folge I., Prag 1884 (další svazky nevyšly)
4. B. Bolzana Řeči vzdělávací k ademické mládeži, I.–IV. sv., vyd. Emilian Wewerka, Praha 1882–1888 (prakticky překlad německého vydání z let 1849–1852)
5. B. Bolzano: 24 Erbauungsreden 1808–1820, vyd. Kurt F. Strasser, Praha 2001

Tato kazatelská činnost byla od počátku předmě-tem nevraživého zájmu církevní i světské vrchnosti. Hned Bolzanova první exhorta z 1. 5. 1805 (příznač-ně: o nutnosti víry řídící se důvody rozumu!) vyvo-lala vyšetřování; na Bolzanovo místo byl dokonce vypsán nový konkurs. Nakonec se sice obhájil a byl v roce 1807 jmenován profesorem „náboženské vědy“, ovšem s podmínkou, že bude přednášet podle učebnice císařova osobního zpovědníka bis-kupa Jakoba Frinta, horlivého exponenta katolické restaurace, činného mj. v oblasti cenzury. Bolzano se poddal tomuto příkazu, ale s otevřenými výhrada-mi. Byl také pro jeho nedodržování opakovaně denuncován ve Vídni i ve Vatikánu. Nakonec dosáhli představitelé církevní hierarchie v čele s biskupem Frintem 24. 12. 1819 jeho sesazení. To Bolzanovi ve skutečnosti zachránilo život; nutnost ovládat hlasem rozsáhlé studené prostory (v univerzitním kostele sv. Klimenta měl až 700 posluchačů) vyvolala u něho kašláni krve (tbc). „Bolzanův proces“ však

skončil až v roce 1825, kdy došlo k tichému srozměnění opozice českých zemských patriotů z řad šlechty proti vídeňskému centralismu s opozicí ještě osvícensky smýšlejících příslušníků českého kléru (arcibiskupa Václava Leopolda Chlumčanského aj., ale zejména Josefa Dobrovského) proti vídeňskému ultramontanismu. Bolzano neskončil v klášterním vězení, byl dán pouze do penze a pod policejní dohled a dostal zákaz publikovat; bylo mu dokonce zakázáno i jen se hájit.

Našel útočiště u duchovně probudilých rodin; nejprve (v letech 1823–1842) u své „mateřské přítelkyně“ Anny Hoffmannové v Těchobuzi, po její smrti pak u vlasteneckého mecenáše Antonína Veitha v Liběchově (v letech 1843–1848) a věnoval se intenzivně vědecké práci v oboru filozofie náboženství a logiky. Vzdor zákazu publikační činnosti vydal v této době v zahraničí za pomoci přátel Michaela Josefa Fesla, Vincence Fiebricha a Františka Příhonského „Athanasii aneb důvody pro nesmrtnost duše“ (1827), „Učebnici náboženské vědy“ („Lehrbuch der Religionswissenschaft“ 1834, 4 sv.; toto dílo bylo dáno 1839 na index), „Vědosloví“ („Wissenschaftslehre“ 1837, 4 sv.), „O perfektibilitě katolicismu“ (1845); utopie „O nejlepším státě“ (1831) aj. zůstala v rukopise. V roce 1842 se Bernard Bolzano na výzvu Františka Palackého ještě zapojil do snah o reorganizaci Královské české společnosti nauk jako sekretář filozofické a matematické třídy. S nadějami i obavami sledoval události revolučního roku 1848. Podporoval pokus svého žáka Františka Náhlavského svolat do Prahy shromáždění katolického duchovenstva k projednání naléhavých reforem v církvi a příkře odsoudil „zbabělého“ drážďanského biskupa Josefa Dittricha, který tuto akci zmařil. Krátce po porážce revoluce Bernard Bolzano v Praze

18. 12. 1848 zemřel. Z české kulturní scény tak odešla výjimečná charismatická osobnost, mravní autorita i pro jinak smýšlející.

Přehled Bolzanova odkazu nám nesmí zastírat trvalé vnitřní napětí, nedobojovaný zápas, který byl od počátku obsažen v jeho díle a který Bolzanovi žáci, přívrženci i odpůrci, dosud v různé míře pouze refleктоvali, žádný však nedospěl ke komplexnímu soudu. Ten není ani v naší moci; pokusíme se pouze o zmapování Bolzanova bojiště. Soustředíme se přitom na dva hlavní problémové okruhy: problematiku *subjektivní pravdy*, podřizující se pragmaticky vyšší mravní potřebě, a problematiku *absolutní objektivní pravdy*, nepodléhající ani všemohoucnosti Boží. Bolzanův celoživotní zápas o autentické osobní katolické křesťanství je poznamenán dualismem víry a rozumu, překrytým zprvu naivní důvěrou v přirozenou obrodu strnulé církevní doktríny a organizace v duchu racionalistického obrazu světa a etiky. Deprimující neúspěchy všech reformních pokusů vedly u něho k proměně latentního dualismu v otevřený rozpor, z něhož se už nevymanil.

Radikalismem své revolvy překračuje Bernard Bolzano občas, a to vědomě, hranice oficiálního učení církve, aby ovšem vzápětí své kacířské výroky zmírnil, nebo i odvolal. V exhortě přednesené 13. neděli po Dušičkách v roce 1809 se dal například strhnout k patetické výzvě: „raději pochybujte o božském původu naší svaté víry, ano – co říkám! – o existenci Boha ve vesmíru, než abyste pochybovali o podstatné rovnosti všech lidí!“ Avšak do protokolu komise pražského arcibiskupství, kterým bylo 31. 12. 1825 předběžně uzavřeno mnohaleté vyšetřování jeho pravověrnosti, prohlásil slavnostně, že si sice není vědom toho, že by učil něčemu, co by nebylo v souladu s učením církve, a kdyby přesto některé jeho

výroky měly tak být vykládány, „že je veřejně odvolává a přeje si, aby byly považovány za nepronosené“. Podobný příklad dvojznačnosti obsahují dvě exhorty přednesené 2. a 4. neděli po Velikonocích v roce 1817, v nichž respektovaný kazatel zkoumal otázku, kde máme hledat příčinu všeho zla na světě, zda v lidské špatnosti (Bosheit), nebo v nedostatečné osvětě (Mangel an Aufklärung). Rozhodně pak hájil tu druhou možnost, a to z důvodů praktických, jen ta totiž nabízí perspektivu nápravy (odstraňování omylů, vyvracení bludů, zavádění správných pojmů). Opačný názor, že příčinou všeho zla je lidská špatnost (tj. dědičný hřích), Bolzano odmítl – i kdyby byl pravdivý, protože je bezúčelný (a vedl by nás jen k nenávisti k lidem). Mravně pragmatický výklad konečně umožňoval Bolzanovi zaujmout víceméně plausibilní postoj i k racionálně nepřijatelným zázrakům a legendám; zde všude podle něho nejde v první řadě o to, jak se věci ve skutečnosti mají či měly, ale o to, je-li víra v ně, případně jaký jejich výklad je mravně prospěšnější. Ve všech těchto případech tedy dává Bernard Bolzano před pravdou přednost mravní užitečnosti. Není divu, že mu byl jeho protivníky předhazován utilitarismus. Zde je ovšem třeba mít na paměti, že na rozdíl od amoralního britského utilitarismu (Jeremy Bentham, John Stuart Mill) šlo Bolzanovi právě o mravní prospěch.

K Bolzanovým originálním výkonům v oblasti teorie vědy patří jeho formulace konceptu „představ, vět a pravd o sobě“ a na něm založený důsledný boj proti psychologismu v logice. Status „o sobě“ umožňuje jasně odlišit jevy logické (čisté významy a jejich objektivní vztahy) od jevů psychologických a fyzických (od myšlenek, jazykových výrazů a jejich psaných, tištěných, a dnes i elektronických

fixací). Tatáž „objektivní pravda“ („pravda o sobě“), může být vyjádřena a zaznamenána v nesčetných reálně existujících „subjektivních pravdách“, jež nemohou být zcela totožné (liší se způsobem individuální realizace v určitém čase a prostoru). Jen díky schopnosti zabývat se skrze své subjektivní myšlení jeho objektivními obsahy jsou lidé s to dorozumět se mezi sebou nejen zde a teď, ale i přes hranice staletí a kontinentů. Absolutně identický status „pravd o sobě“ je však zaplacen tím, že na rozdíl od subjektivních pravd empiricky, reálně neexistují. *Neexistují, avšak platí!* Bolzano se ovšem nedokázal spokojit s „pravdou o sobě“ jako pouhou teoretickou hypotézou významu, obsahu, látky zobecněných subjektivních pravd. To bylo v rozporu s idealistickým nábožensko-filozofickým myšlením, v jehož tradicích byl vychován. Nejlépe je to patrné na jeho interpretaci nejvyššího mravního zákona. Jak by mohl nejvyšší mravní zákon, „pravda o sobě“ v oblasti etiky nejvyšší, absolutní, věčná, která platí dokonce i pro Boha a nezávisí tedy ani na absolutní existenci Boží, neexistovat? Zde se pak Bolzano dopouští nepřijatelného skoku: *Nemůže-li objektivní pravda existovat fyzicky, pak existuje metafyzicky!* Logické vyplývání nižších pravd z vyšších, a nakonec všech z té jedné nejvyšší, je pak snadno vytvořeno jako metafyzické produkování oněch touto. Výslovně to Bolzano o nejvyšším mravním zákonu neříká, jako s metafyzickou podstatou (ideou, monadou, substancí) v duchu tradičního idealismu s ním však operuje. Tím je ovšem to jedinečné a nové na jeho konceptu „o sobě“ mlčky odsunuto stranou a zpochybněno. To nicméně nijak nesnižuje význam samotného Bolzanova vytyčení problému objektivní pravdy a úlohy jeho konceptu „o sobě“ v boji za očistění logiky (a objektivního vědeckého poznání

vůbec) od psychologismu. Bolzanovu vědeckou prozíravost potvrzuje i bouřlivý rozvoj řady vědeckých disciplín, který už sám nezažil; kromě logiky a gnozeologie zahrnuje teorii vědy, fenomenologii, kybernetiku, teorii informací aj. – výboje těchto věd stojí a padají s objektivitou pravdy v Bolzanově smyslu (i když na jeho dílo přímo nenavazují).

Náš výbor je jen skromným připomenutím mnohaleté zanícené činnosti Bernarda Bolzana jako univerzitního exhortátora. Nutnost pořídit pro české vydání omezený výbor z rozsáhlého souboru zachovaných německých exhort vyžaduje, abychom si ujasnili povahu žánru exhorty obecně i osobitě pojetí a tematické bohatství exhort Bolzanových. Co je to vlastně exhorta (Erbauungsrede)? Je třeba přiznat, že v češtině pro ni nemáme adekvátní termín. Vydavatel českého výboru exhort z let 1882–1888 E. Wewerka zvolil výraz „řeči vzdělávací“; nebylo to nejšťastnější řešení. Německé „Reden“ jsou sice prvoplánově „řeči“, avšak ve spojení s „Erbauung“ znamenají „kázání“. „Exhortatio“ a „Erbauung“ pak neznamenají vzdělávání, poučování (ve školském smyslu), nýbrž spíše nabádání, povzbuzování, podněcování, povznášení; musili bychom tedy „Erbauungsreden“ překládat jako „kázání nabádavá či povznášející“ apod., což ale také nezní přirozeně. Proto používáme v našem vydání raději počestnou formu latinských termínů „exhortatio“, „exhortationes“ *exhorta*, *exhorty*; Bernarda Bolzana pak příležitostně označujeme jako *exhortátora*.

Po tematické stránce jsou Bolzanovy exhorty velice rozmanité. Bylo to dáno tím, že kromě námětů víceméně povinných (k církevním svátkům apod.) a takových, jež byly součástí jeho systematického výkladu církevní doktríny, přijímal k nim podněty i z aktuálních událostí na univerzitě, v zemi a ve

světě. Protože není možno podat zde jejich jmenovitý seznam, pokusíme se aspoň o charakteristiku hlavních tematických okruhů Bolzanova zájmu: I. Filozofie dějin (o lidských právech a pokroku, o úloze rozumu a o nutném vítězství dobra v dějinách aj.); II. Obecně lidské otázky (o štěstí, o osvětě, o přátelství, o přednostech rodinného života, o dobrotě lidské přirozenosti aj.); III. Sociálněpolitické otázky (o občanské společnosti, o rovnosti lidí, o důstojnosti ženy, o lásce k vlasti, o pojmu vlastnictví, o chování k nespravedlivým vrchnostem, o postoji k Židům aj.); IV. Psychologické a pedagogické otázky (o odvaze, o veselé mysli, o pravém nadšení, o smyslu pro krásné a vznešené, o chování při neodvratém nebezpečí, o povinnosti myslet na smrt aj.); V. Etické otázky (o ctnosti, o pokrytectví, o pravém hrdinství, o lži a pravdomluvnosti, o střidmosti, o povinnosti věnovat se obecně prospěšné práci, o povinnosti ctít mravy své země, o bludu, že údělem ctnosti je jen utrpení a že čistota srdce spočívá jen v odříkání, aj.); VI. Náboženské otázky (o poměru pravé učenosti k náboženství, o zneužívání náboženství, o podřizování rozumu víře, proč upadá úcta ke křesťanství aj.). Neustále je ovšem třeba mít na paměti, že Bolzano některá témata pojednával i v několika (až čtyřech) po sobě následujících exhortách a že se v průběhu let k některým tématům také vracel a své názory přitom případně doplňoval a opravoval.

Zajímavé je zjištění, že bolzanovci přes nepřízeň konzervativních kruhů v církvi i ve státě postupně prakticky ovládli ve druhé polovině 19. století české a zčásti i rakouské školství; pokud jde o Bolzanovo autentické učení, došlo přitom k jeho určitému rozmělnění. To bylo usnadněno tím, že Bolzano výslovně žádal své žáky, aby při šíření jeho názorů neuvá-

děli jeho jméno. Již před rokem 1848 vznikl v Čechách neformální „Bolzanův kruh“, jehož hlavními představiteli byli Josef Fr. Hurdálek, jeho asistent Michael J. Fesl a Vincenc Fiebrich. V roce 1825 založili Vincenc Zahradník a Karel Alois Vinarický Časopis katolického duchovenstva; v roce 1834 pomohl V. Zahradník Ignáci Jakschovi s vydáváním Jahrbuch für Lehrer. Jako učitelé náboženství působili na pražské univerzitě bolzanovci Jakob Beer a Jan Pavel Padlesák, na pražské technice a německé reálce František Schneider (známý z Arbesovy prózy Ukřižovaná). Na univerzitu ve Vídni byl v roce 1861 povolán Robert Zimmermann, jehož Philosophische Propädeutik (1852), zpracovaná na základě Bolzanova Vědosloví, zprostředkovala první seznámení s filozofií několika generací gymnazistů; vlivu této učebnice se připisuje skutečnost, že v Rakousku-Uhersku se uplatňovala více filozofie J. Fr. Herbarta (metoda „zpracování pojmů“) než G. W. Fr. Hegela.

Výrazný podíl měli bolzanovci i na rakouské školské reformě: Anton Krombholz v referátu pro obecné školy, Franz Exner a Johann August Zimmermann v referátu pro gymnázia. Bolzanovci byli i všichni školní inspektoři v Čechách: pro české školy Josef Wenzig a Řehoř Zeithammer, pro německé Johann Maresch a Franz Effenberger. Navíc byl ministrem školství hrabě Lev Thun, který nejen sdílel Bolzanovy názory na náboženskou a národnostní otázku, ale podporoval Bolzana (po jeho sesazení) i finančně. Zhodnotit, co skutečně tyto Bolzanovci a pokračovatelé z odkazu svého učitele zachovali, šířili, případně dále rozvíjeli, vyžádá si ještě řadu konkrétních kritických studií. I tak platí mimo jakoukoliv pochybnost to, co napsal v den Bolzanova pohřbu Karel Havlíček Borovský v Národních novinách: „Pomníkem jeho nejkrásnějším a nejtrva-

lejším jest, že svobodné pohybování ducha v naší vlasti jest namnoze plod semene, které on rozšířil!“

J. L.